

**ДО ПИТАННЯ ПРО ОПІКУВАННЯ ІВАНА МАЗЕПИ
СПРАВАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ТОРГІВЛІ**

У статті вводяться до наукового обігу та аналізуються нові дані щодо розвитку української торгівлі, які містяться в листах Івана Мазепи, віднайдених у Російському державному архіві давніх актів. Основна увага приділяється заходам гетьманського керівництва стосовно розвитку міжнародних торгових зв'язків.

Як відомо, гетьман Іван Мазепа приділяв неабияку увагу розвитку господарства Війська Запорозького. Між тим архіви зберігають ще чимало матеріалів, які дають змогу значно розширити знання з цієї сфери. Дана розвідка покликана вводяться у науковий обіг новий фактичний матеріал з історії українського торгівлі, здебільшого з питань, пов'язаних з міжнародними торговельними зв'язками. Цей матеріал міститься в епістоляріях гетьмана, які зберігаються в Російському державному архіві давніх актів.

Виявлені документи стосуються різних напрямів зовнішньої торгівлі Лівобережжя. Найчастіше розглядаються справи щодо поїздок купців територією, підвладною Речі Посполитій. На цьому шляху купцям нерідко довелося потерпати через різні перешкоди, інформація про які насамперед і відкладалася в офіційній документації. У першому із пропонованих листів йдеться про затримку закуплених українцями в Угорщині товарів. Отже, 30 вересня 1692 р. (тут і далі курсивом позначено недруковані листи Мазепи – В. С.) лівобережний правитель писав про це тодішньому російському резиденту в Речі Посполитій Борису Михайлову. Згідно з його словами, гетьманський посланець Михайло Молчан віз з угорської землі товари, які були затримані в Польщі. Мазепа висловлював свою вдячність Михайлову за те, що за повідомленням останнього, він докладав зусиль для звільнення цих товарів та просив і далі діяти в цьому напрямку. З певним дорученням щодо зазначеної справи Мазепа відправив до Польщі сердюцького сотника Дениса Петренка та клопотався, щоб резидент ним опікувався. З цидулки до листа дізнаємося в чому полягали заходи, спрямовані на звільнення товарів. Так, резидент заявляв полякам – “сенату королівської величності”, що частина затриманих товарів

належала гетьману, а частина – царська. Аналогічно Михайлов пропонував вчинити й Мазепі. Але український правитель відповів, що не може зайняти таку позицію, бо раніше писав коронному гетьману, що з тих товарів частина належить йому, а частина – покійному Миколі Тарнавіоту. Для оплати коронного мита за товари Мазепа посилав зі своїм сотником гроші¹. Згаданий М. Тарнавіот був багатим київським купцем, який мав грамоту польського короля, з дозволом вести безмитну торгівлю на всій території Речі Посполитої, проводив торгові операції і в Росії².

Всі ці клопотання були не даремними. 4 лютого 1693 р. Мазепа в листі до руського воєводи Марка Матчинського висловлював вдячність за те, що воєвода навіть без його прохання відпустив затримані товари Миколи Тарнавіоти з держави короля в царську державу, без сплати мита. Гетьман зазначав, що серед товарів померлого київського купця Миколи Тарнавіоти були й його покупки, а також обіцяв віддячити львівському греку Кірияку Ісаровичу в справі з боржниками останнього, але нікого з них не знайшлося в Гетьманщині. Відклавши вирішення цієї проблеми на майбутнє, Ісарович повертався до Львова³. Цей купець у грудні 1692 р. приїжджав до Батурина, як посланець польського короля Яна III Собеського, а наступного року, повернувшись, склав цікаву реляцію щодо своєї поїздки⁴.

На ті часи торгові шляхи з Гетьманщини до Вроцлава, Кенігсберга та Гданська були головними шляхами українського експорту. Під поїздкою до “Шленська” розумілася поїздка до Сілезії з її центром у Вроцлаві, а також до Саксонії, Тюрингії та Пруссії⁵. Нерідко українцям доводилося потерпати від пограбувань, які в Речі Посполитій були більш розповсюджені через феодальну роздробленість ніж, приміром, в Росії, де вони були обмежені діями сильної центральної влади⁶.

28 грудня 1692 р. у листі до царів, зазначаючи, що ніхто з царської держави не займає жителів прикордоння, які перебувають під владою Польської Корони та Великого князівства Литовського, Мазепа писав, що українцям, які їздять в польську і литовську

¹ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 79. – Оп. 1. – 1692. – Спр. 4. – Арк. 331-332.

² Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 141.

³ Мицик Ю. З матеріалів до “Українського дипломатарію XVI-XVIII ст.” // Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська Академія”. – Історія. – К., 1998. – Т. 3. – С. 147; З документації гетьмана І. Мазепи (підготовка до друку, передмова Ю. Мицика) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 94-95.

⁴ Хрущ П. Деякі Мазеріана краківських бібліотек // Записки чина св. Василя Великого. – Т. VI. – Вип. 1-2. – Львів, 1935. – С. 213-219; Мицик Ю. Могила, Хмельницький, Мазепа... // Кур'єр Кривбасу. – 1996. – № 49-50. – С. 28-32.

⁵ Пришляк В. Торговля в Гетманщині періода Івана Мазепи // Іван Мазепа та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 2001. – С. 42-43.

⁶ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 289-290.

сторони в торгових справах, чиняться значні пограбування. Й хоча іноді ці люди за допомогою гетьманських листів домагаються справедливості, але завжди безрезультатно⁷.

Про конкретну справу щодо пограбування знаходимо дані в посланні царям від 4 лютого 1694 р. В ньому говориться, що до Батурина повернувся посланець Мазепи Василь Омельницький, який їздив до коронного гетьмана Станіслава Яблоновського з листом лівобережного правителя. Мазепа клопотався за скривджену торгову людину з Києва, в якої в Полонному Любомирський відібрав волів. У відповідь Яблоновський прислав свого листа, якого український гетьман передавав до Приказ Малої Росії⁸. Про схожий інцидент є дані й у 1695 р. Тоді польською шляхтою в Полонному було відібрано 150 волів і гроші у торгової людини з Києва Г. Попка, яка займалася скупкою худоби на Лівобережжі та Запорожжі й перепродажем її на Правобережжі⁹.

У документі 9 січня 1699 р., адресованого Петру I, дізнаємося про намагання гетьмана врешті добитися покращення ставлення до українців у Речі Посполитій. Мазепа нагадував, що під час зустрічі з царем у Вороніжі він говорив про значні збитки й образи через пограбування українським купцям та торговим людям у цій державі. Всі звернення до польських і литовських урядників у справі компенсації постраждалим були безрезультатними й викликали глузування. Детальний розпис усіх цих збитків і образ за певний період часу Мазепа переслав до Приказу Малої Росії, просячи указу про те, як учинити, щоб їх відшкодувати. При цьому сам він проявив рішучий настрій, підкресливши, що разом з Військом Запорозьким може знайти спосіб, за допомогою якого не лише були б відшкодовані збитки, а й учинена помста за насміхання, бо “Війську цьому Запорозькому звична вже є справа розбиратися з поляками”, які не можуть переважити добре підготованого козака. Далі ж Мазепа зазначив, що стримує козаків від таких дій царським указом, бо з Річчю Посполитою у Росії “Вічний мир”. Не було також можливості навзаєм пограбуваннями повернути постраждалим їхні збитки, бо з Польщі ніякі знатні купці в малоросійських містах не бували, а із Слуцька і Могилева хоча й приїжджали, але лише православні, яких чіпати й створювати їм проблеми було “непристойно”. Гетьман просив монаршого рішення про те, як діяти далі¹⁰.

За даними М. Плохінського в 1699 р. Мазепа доносив царю про пограбування українців в Речі Посполитій: у жителя Печерська Васильковського в м. Локачах було відібрано товарів на 1 тис.

⁷ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – 1692. – Спр. 5. – Арк. 38-53.

⁸ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 220. – Арк. 141-144.

⁹ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України... – С. 142-143.

¹⁰ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1699. – Спр. 4. – Арк. 1-4 зв. Ще один список листа віднайдено у РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – 1699. – Спр. 2. – Арк. 111-119.

золотих, у нього ж коронний писар Чернецький у своїй маєтності відібрав товарів на 40 тис. золотих; у киянина Йосипа Скоротки на Волині було пограбовано товарів на 5 тис. єфимків; у киянина Григорія Попки в м. Полонному Любомирський звелів відібрати волів, які коштували більше 2 тис. єфимків; у київського жителя Богдана Федорова браславський підчаший Францижек Жаронський забрав товарів на 100 єфимків. У людини ніжинського полковника Стефана Забіли Круглика, мешканця Борзни, в м. Хвойники (Литовське князівство) економ Янковський забрав 30 кращих волів, які з усім, що до них додавалося, коштували 400 єфимків. Не обійшлося й без пограбування статків самого Мазепи. В Чуднові, що належав Любомирському, було відібрано 5 діжок і 4 антали (932,15 відер) вина, яке везли з Угорщини гетьману. І хоча пограбоване й було повернено, але зі збитком на 500 єфимків, бо багато вина з діжок було злито, замість чого була долита вода. Крім того було заїжджено кількох коней¹¹.

Між тим і у Війську Запорозькому траплялися випадки неналежного ставлення до людей з-за його меж, проти чого потрібно було вживати заходів, аби не страждали власні мешканці. Про такі дії гетьмана відомо завдяки його універсалу від 17 липня 1699 р., згідно з яким полковнику, сотнику та городовому отаману Києва було заборонено втручатися в права міської ратуші. Йшлося про те, що вони брали до свого суду приїжджих з-за кордону, веліли їх грабувати та ув'язнювати. А це викликало реакцію за кордоном – в польських і литовських землях, де також грабували й заарештовували українців¹².

Один з документів дає змогу дізнатися про реакцію у Великому князівстві Литовському на проблему пограбувань купців з України. 23 листопада 1699 р. Мазепа писав Петру I, що до нього приїхали з листом від сина Сапіги стольника Великого князівства Литовського, у відповідь на пропозицію гетьмана відшкодувати збитки пограбованих українських торгових людей коштом старост та євреїв з маєтків Сапіги. Син Сапіги пропонував Мазепі прислати своїх комісарів для розслідування цих справ, а гетьман відповів, що без царського указу цього зробити не може і буде чинити згідно з розпорядженнями свого монарха¹³. Певно, в листі йдеться про одного із синів великого литовського гетьмана Казимира Сапіги.

31 березня 1700 р. у черговому зверненні до російського монарха Мазепа писав, що в Польській державі не припиняються пограбувань українських торгових людей. Причому з польського боку ніколи не звертаються для вирішення справ, а з найменшої

¹¹ Плохинский М. М. Иноземцы в старой Малороссии. – Ч. 1. Греки, цыгане, грузины // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. 1902. – М., 1905. – Т. 2. – С. 283-284.

¹² Універсали Івана Мазепи 1687-1709 /Упор. І. Бутич. – К.; Львів, 2002.–С.329-330.

¹³ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1699. – Спр. 1. – Арк. 38-40.

причини чинять грабунки. Так, в маєтностях Любомирського в мешканця Києва було забрано 200 волів. Також були пограбовані ніжинські та конотопські торгові люди. Причому українці не могли оминати польських земель, прямуючи до Шленська, чи Гданська. Оскаржувати ж грабежі перед поляками було дарма, бо вони за “різними хитрими відмовками” управи не чинили і пограбованого не повертали. Мазепа просив царського указу щодо того як чинити в такій ситуації: як відшкодувати збитки і надалі гарантувати безпеку для українських торгових людей. При цьому гетьман зазначав, що в лівобережних містах польським та литовським людям, які приїжджають на ярмарки та торги, “належна при їх цілості завжди чиниться охорона”. Пригадав Мазепа й те, що недавно його посланця, який повертався з листами із Бухареста, в Немирові, за намовою місцевих євреїв старості, жорстоко побили, забрали в нього двох коней і багато речей, про що невідомо в кого треба було шукати управи¹⁴.

Незабаром – 7 травня 1700 р., за погодженням з Москвою, український правитель звернувся з зазначеною проблемою до коронного гетьмана Станіслава Яблоновського. Мазепа повідомляв останнього, що до нього писав Головін зокрема про грабежі українських купців і торгових людей у польських і литовських землях, що розцінювалося як порушення “Вічного миру”. Боярин просив вирішити цю проблему, до чого й Мазепа додав своє клопотання про те, аби Яблоновський, використовуючи свій політичний вплив, домігся того, аби все пограбоване було повернене потерпілим і надалі такого не чинилося. З Батурина до коронного гетьмана тоді вирушив сотник Карп Яскевич¹⁵. Як зауважив С. Величко, Головін звертався до Яблоновського за інформацією, отриманою від українського правителя¹⁶. Нагадаємо, що аж у 6-х статтях “Вічного миру” прямо йшлося про забезпечення розвитку торгівлі між Російською державою та Річчю Посполитою, з наголосом у значній зацікавленості в цьому обох сторін¹⁷.

На листи з Москви та Батурина відома відповідь коронного гетьмана Мазепі, датована 10 липня 1700 р. У своєму листі він обіцяв відшкодування кривд, завданих купцям. Заразом Яблоновський прислав три своїх універсали, два з яких від 11 липня стосувалися торгових справ. Один був адресований українським купцям. У ньому висловлювалося запевнення в безпечній торгівлі за наявності паспорта від Мазепи та належній сплаті мита, по всій Польщі, а також проїзду в інші країни, обіцявся

¹⁴ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1700. – Спр. 5. – Арк. 64-67 зв.

¹⁵ Там само. – Ф. 79. – Оп. 1. – 1700. – Спр. 14. – Арк. 1 зв.-2 зв. На арк. 3 зв-4 зв. Цей лист подано польською мовою.

¹⁶ Величко С. В. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 603-604.

¹⁷ Договір о вечном мире // Traktaty pokojowe pomiędzy Rzeczpospolitą a Rosją w XVII wieku. – Kraków, 2002. – P. 59, 61, 63; Величко С. В. Літопис. – С. 320-321, 323-324.

справедливий розгляд найменших скарг. А другим універсалом Яблоновський звертався до мешканців Польщі з закликом не чинити кривд та обтяжень українським купцям¹⁸. У цей час, як інформує лист Мазепи від 3 липня 1700 р. Головіну, в лівобережні міста приїжджали торгові люди з Литви¹⁹.

Про те, як сам гетьман інформував російську верхівку про послання від Яблоновського можна дізнатися з листа Мазепи від 18 липня 1700 р. до Головіна. Згідно з цими даними, 17 липня до Батурина повернувся гетьманський посланець – басанський сотник, якого Мазепа посилав за царським указом Яблоновського у Львів з листами від боярина та від себе. Посланець привіз листи у відповідь, а також два універсали коронного гетьмана, які стосувалися торговельних відносин Лівобережної України з Річчю Посполитою. Один універсал був адресований польським урядникам. Вони не повинні були чинити лівобережним українським купцям, які їхали через польські землі до Гданська і Шльонська, ніяких “заборів і безправ’я”. Другий універсал адресувався самим купцям. Яблоновський закликав цих людей їхати в купецьких справах з товарами в польські краї, не побоюючись ніяких “заборів і кривд даремних”. Мазепа відправляв універсали до Головіна та просив, щоб вони були повернені²⁰.

У 1695 р. з неприємностями зіткнулися купці з території, підвладної Речі Посполитій, що було пов’язано з воєнними діями Російської держави проти Туреччини. Купці, як відомо, повсякчас поєднували своє основне заняття зі збором даних про стан справ у тій чи іншій країні, про що добре знали політичні кола й за певних обставин намагалися запобігти небажаному витоку інформації. Саме через це в російській столиці за поданням з Батурина було затримано львівських вірмен. Про цю справу збереглися три листи українського правителя. Але спочатку наведемо зміст епістолярії коронного гетьмана від 26 листопада 1695 р., розміщеного у літописі С. Величка. Отже, Яблоновський писав до Мазепи з приводу затримання у Москві за порадою лівобережного правителя львівських купців Богуна Яруховича, Стефана Богдановича, а також їхнього челядника Матіаша. Яблоновський клопотався щодо того, аби Мазепа писав до російської столиці щодо їхнього звільнення, знімаючи з них підозру в шпигунстві. При цьому коронний гетьман завіряв, а також наголошував, що все місто перед ним посвідчило, що ці купці поїхали до Москви виключно в торговельних справах²¹. За даними літописця, після відправлення

¹⁸ Величко С. В. Літопис. – С. 604-605.

¹⁹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1700. – Спр. 6. – Арк. 54-58 зв.

²⁰ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1700. – Спр. 6. – Арк. 63-65 зв.

²¹ Величко С. В. Літопис. – С. 504-505.

Мазепою до Москви листа Яблоновського разом зі своїм особливим посланням, львівські купці були відпущені²².

Децо інша послідовність подій вимальовується після вивчення пропонуванних даних послань українського правителя. Отже, *11 грудня 1695 р.* у листі до царів Мазепа повідомляв, що у супроводі царського посланця з Москви до Батурина приїхали львівські вірмени Богдан Фарухов та Степан Богданов, які на певний час були затримані в російській столиці під час походів на Азов та Кизикермен. Керуючись царським указом, гетьман одразу ж відправив цих людей додому, надавши їм супроводжуючого до кордону з Річчю Посполитою²³. У *грудні 1695 р.* Мазепа ще раз писав до царів у справі згаданих вірмен. Він повідомляв, що після написання до монархів листа про відправлення Фарухова та Богданова зі Львова до Батурина приїхав посланець Яблоновського з листом, в якому коронний гетьман зазначав, що цих вірмен з їх челядником без будь-якої провини та протягом тривалого часу за пропозицією Мазепа було затримано в Москві. Яблоновський просив українського гетьмана поклопотатися про відпущення затриманих. У зв'язку з цим Мазепа нагадував, що писав царям таємне донесення, щоб за вірменами було встановлено нагляд. Він ставився до них з недовірою вже через те, що ці вірмени поїхали до Москви з грецькими купцями як греки. Оскільки ж ці вірмени, як і інші люди, були затримані в російській столиці за царським указом, з огляду на походи на Азов та Кизикермен, гетьман висловив свій подив та ставив питання про те, як ця таємна справа стала відома Яблоновському. Очевидно, він спонукав російську верхівку розслідувати в Москві, хто те "таємне чи явне", що він пише царям, посмів "на сторону виносити". Посланця ж від Яблоновського Мазепа наступного дня відпустив, давши йому листа з відповіддю²⁴.

У листі ж до Яблоновського, датованому *10 грудня 1695 р.*, Мазепа писав, що львівські купці Богдан Фарухов та Степан Богданов (у документі – Богдан Фарухович та Степан Богданович) були тимчасово затримані в Москві в той час, коли за царським указом було велено затримувати чужоземців, не лише купців, але й представників верхівки грецького духовенства, через походи на Азов та Кизикермен. Гетьман наголошував, що ці купці були затримані не як львівські мешканці, а як грецькі купці, бо, їдучи з греками до Москви, ні в Батурині, ні в Севську не оголосили, що вони львів'яни. А після повернення військ з походу, обидва купці були відпущені з Москви, а потім і з Батурина, причому з Лівобережжя їм було надано подорожній лист та супроводжуючу особу²⁵.

²² Там само. – С. 505.

²³ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – 1695. – Спр. 1. – Арк. 128-129.

²⁴ Там само. – Ф. 79. – Оп. 1. – 1695. – Спр. 1. – Арк. 131-132 зв.

²⁵ Там само. – Ф. 79. – Оп. 1. – 1695. – Спр. 1. – Арк. 134-137.

Напевно тому, що з закінченням війни з Османською імперією змінилася політична ситуація, а також через труднощі, які виникли у зв'язку зі справою згаданих львівських вірмен, *31 грудня 1700 р.* Мазепа звертався до Головіна, інформуючи, що з-за кордону в українські міста, зокрема до Батурина, почало приїжджати багато вірменських купців, прохаючи пропускати їх до Москви. В зв'язку з цим гетьман клопотався щодо відповідного царського указу²⁶.

Кілька документів стосується торговельних справ, які пов'язували Військо Запорозьке з Османською імперією. Із документа від *30 березня 1692 р.*, адресованого царям, дізнаємося, що раніше Мазепа доносив про затримку татарами в Білгородчині киян з товарами, які приїхали туди в торгових справах, через те, що певний польський шляхтич, який був відпущений з неволі, не заплатив викупу. За це гетьман затримав двох татар, які прибули з Білгородчини до Батурина для звільнення своїх родичів. Після цього кияни були звільнені, а товари, хоч і не повністю, повернені. Тепер і Мазепа збирався відпустити затриманих татар, аби надалі не було ніяких "зачіпок". Цікаво, що в цій справі до лівобережного правителя звертався "ханський гетьман" Стецик, послання якого Мазепа переслав до Приказу Малої Росії²⁷. Ще в одному листі, написаному в *червні 1700 р.* Головіну, йдеться про те, що за царським указом гетьманському посланцю Климу Долгополому мали бути видані гроші в Севську за 21 коня (за кожного – по 20 рублів). Проте ця справа стала затягуватися, через позицію севського воєводи. У зв'язку з цим Мазепа просив посприяти боярина щодо другого указу воєводі про видачу грошей, аби не понесли втрат українські торгові люди, які їздили до Криму. Видані гроші гетьман мав відіслати до перекопського бея²⁸. Отже, на цей раз йшлося про відшкодування збитків, завданих туркам і татарам, за що останні могли помститися на українцях.

10 квітня 1692 р. лівобережний правитель писав до царів про приїзд у Гетьманщину через Запорожжя грецьких купців²⁹. А з наступного листа маємо змогу довідатися про ситуацію, яка склалася з поїздками греків вже за кілька років. Документ датується *31 жовтня 1697 р.* й був посланий до Петра I. З його тексту дізнаємося, що в царській грамоті до гетьмана зазначалося, що за відпискою з Ніжина від воєводи Микити Акінфова стало відомо, що в цьому місті збираються греки, маючи намір йти караваном в Царгород. Мазепі було наказано докладніше розвідати про це і вчинити за попереднім указом і на свій розсуд. У відповідь гетьман зазначав, що вже два роки не приходили грецькі каравани з земель, які знаходилися під турецькою владою, на відміну від

²⁶ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1700. – Спр. 6. – Арк. 102-103 зв.

²⁷ Там само. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 214. – Арк. 51-58.

²⁸ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1700. – Спр. 6. – Арк. 47-48 зв.

²⁹ Там само. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 214. – Арк. 133-138.

попередніх років і періоду війни. І у Війську Запорозькому ватага грецьких купців, яка могла б назватися караваном, не збиралася. Лише поодинокі купці, які давно жили в Ніжині, їздили в польські володіння. У Росії ніде, крім Свинської ярмарки, вони не бували і таких затримувати і не пускати в польські землі царський указ не велів. А стосовно греків, які б приїхали поодинці з грецької чи іншої закордонної землі та хотіли їхати до Москви, або прибули з російської столиці, ніхто не доносив. Також і з представників духовної палестинської влади і ченців нікого до Москви не пропускали, оскільки царський указ заборонив пропускати з турецької землі приїжджаючих палестинських духовних осіб, греків, іноземних купців, в тому числі й з українських міст, до Севська і Москви через війну з Туреччиною і Кримом. Грецькі купці могли торгувати лише в українських містах, в тому разі, щоб вони не займалися розвідувальною діяльністю, а приїжджих палестинців наказувалося вислати за кордон, туди звідки вони приїхали. А коли б хто з затриманих у Москві греків самовільно, без проїжджих грамот, покинув російську столицю, таємно оминув Севськ і з'явився в українських містах, то таких людей було велено затримувати й тримати під вартою. Відповідні розпорядження щодо цього гетьман, за його словами, віддав прикордонним старшинам. Тут же Мазепа додавав, що з Москви приїхали палестинські митрополит та кілька архимандритів, маючи царські подорожні грамоти, і поки ще знаходилися в українських землях³⁰.

Торговельні зв'язки з Росією знайшли своє відображення в обмежувальних заходах її керівництва щодо української торгівлі селітрою. Дослідниками з'ясовано, що в 90-х рр. XVII – першій чверті XVIII ст. попит на селітру значно зріс, у зв'язку з війнами Росії проти Туреччини та Швеції. Лівобережна Україна в цей час стала одним з основних постачальників сировини для виробництва пороху³¹. До того ж вона мала добрі якісні характеристики. Так, за спостереженням англійського дипломата Чарльза Вітворта, який у 1705-1710 і 1712 рр. перебував у Росії, селітра з України відрізнялася високою якістю, не поступаючись ніякій іншій у світі³².

Відомі раніше дані про турботи гетьмана стосовно діяльності українців, які торгували цим продуктом відносяться до весни 1699 р. Тоді Мазепа клопотався перед Петром I про виплату грошей промисловцям з Опішні, які продали до Пушкарського приказу значну кількість селітри – близько 3,5 тис. пудів, оскільки вона

³⁰ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1697. – Спр. 37. – Арк. 1-5.

³¹ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України... – С. 157-158.

³² Россия в начале XVIII века (An Account of Russia as it was in the Year 1710)// Сочинение Ч. Уитворта. – М.; Ленинград, 1988. – С. 83, 89.

була доставлена за царським указом. І в результаті гроші були виплачені³³.

Та вже цього року почали з'являтися царські розпорядження, які неминуче мали відбитися на становищі всієї торгівлі селітрою, а отже й її виробництва. Отже, в грудні 1699 р. Мазепа писав Петру І, що до нього надійшов царський указ з заборонаю продажу селітри як за кордон, так і місцевим купцям. Гетьман розіслав тим полковникам, у чиїх полках вироблялася селітра, листи з наказом виконувати монаршу волю. Разом з тим Мазепа обнадіював полковників тим, що селітра буде прийнята в царську скарбницю. У відповідь полковники писали, що наказали втриматися з цим продажем, але зазначали, що багато торгових людей ладні були віддати по 30 золотих за пуд селітри. Разом з тим полковники просили, щоб при купівлі в царську скарбницю прийом товару та виплата грошей відбувалися в Україні, виходячи з того досвіду, що деяким українським купцям, які раніше приїжджали з селітрою до Москви, чинилися великі затримки при виплатах зі скарбниці, а також їм доводилося витратити значні кошти на хабарі. Крім цього Мазепа підтримував клопотання полковників щодо призначення Глухова пунктом продажу селітри в Росію, куди просив прислати спеціальну людину³⁴.

Дані цього документа дозволяють скорегувати попереднє твердження дослідника В. Дядиченка, який зазначав, що перші розпорядження російського уряду щодо вивозу виробленої в Україні селітри лише на російські артилерійські склади відносилися до 1700 р.³⁵ Щодо ж пункту продажу даного товару, то, очевидно, клопотання української сторони було враховане. Відомо, що 1700 р. росіяни купували в українських містах 30 тис. пудів селітри, причому спочатку її привезли до Глухова³⁶.

Але на цьому дії Москви не зупинились. Ще одне розпорядження щодо української селітри стосувалося ціни. За царським указом її мали купувати в казну по 2 рублі з полтиною за пуд, а після укладення миру з Османською імперією вона була знижена на рівень 1,5 рублі за пуд, на тій підставі, що вороги не будуть більше розорювати селітряні майдани, а хліб подешевшає. Аргументи гетьмана щодо того, що потрібно тримати караули для безпеки майданів від розбійників, і подорожчала солонина, а також воли, які потрібні при роботах, а отже витрати на виробництво не зменшились, Москва залишила без уваги³⁷. У зверненні Мазепи до

³³ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – Владимир, 1903. – С. 807-808.

³⁴ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1699. – Спр. 31. – Арк. 4-6.

³⁵ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 45.

³⁶ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. – С. 333.

³⁷ Костомаров Н. Мазепа й мазепинцы // Историческая монографии и исследования. – С.Пб., 1885. – Т. 16. – С. 179.

Петра I від 9 січня 1701 р. у справі ціни на селітру було зазначено, що він оголосив старшині, яка займалася цим промислом, про нову ціну під час святкового з'їзду. Проте старшина була ображена, вважаючи таку ціну збитковою та просила її не знижувати³⁸.

Вочевидь, не на користь Війська Запорозького був і наказ царя Мазепі від 21 березня 1699 р. про відправлення до Москви кількох кращих майстрів селітряної справи для розвитку цього виробництва в російських містах³⁹.

В одному з пропонованих документів йдеться про питання грошового обігу, а саме про проблеми розрахунку монетами, які називалися "чехами". Відомо про труднощі, пов'язані з цією монетною одиницею, які виникли у Низового Війська. Так, 23 листопада 1691 р. запорожці писали до Мазепи, що не можуть за "чехи" ні жодної речі, ні борошна купити, бо вони вважаються поганими й гладкими. Від людей, які приходять з міст, пішли розмови, що як орендарі, так і полковники беруть гроші на вибір. Натомість ватажани, які надавали запорожцям "чехи" за рибу та іншу здобич, за борошно їх не хочуть брати, а тепер і зовсім перестали приходити⁴⁰.

У згаданому листі від 30 березня 1692 р. ситуація, що склалась, подана з гетьманським коментарем. Тут сказано, що запорожці написали Мазепі, що люди з міст, приїжджаючи на Січ, не хочуть брати цих грошей. Це відбувалося нібито через те, що полковники та орендарі в містах забороняли шинкарям брати "гладкі чехи" за напої. Однак гетьман це заперечив, оскільки за його розпорядженнями за цим велося спостереження. Разом з тим він зазначив, що він нічого не може вчинити з тим, що російські торгові люди та закордонні купці "чехи перебирають і що їм полюбитися, те і беруть, а що не полюбитися – те не беруть"⁴¹.

Як можна зрозуміти з пізніших документів що і за кілька років проблема залишалася, бо подібна скарга була надіслана Мазепі запорожцями і в листопаді 1696 р. Козаки зазначали, що люди, приїжджаючи на Січ, платили їм "чехами", а потім не хотіли приймати їх від запорожців, аргументуючи це тим, що у містах ці гроші не беруть. А започаткували все це нібито російські торгові люди. Запорожці просили, аби Мазепа розпорядився, щоб у містах "чехи" брали безвідмовно⁴².

Таким чином, можна зауважити важливі дані, які дають віднайдені документи. А отже, маємо сподівання, що вони стануть у пригоді як при подальшому дослідженні життя й діяльності Івана

³⁸ Повідомлення Л. О. Окиншевича про відрядження до Москви (травень-липень року 1926) //Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права. – Вип. 3. – К., 1927. – С. 350.

³⁹ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С. 563.

⁴⁰ Эварницкий Д. И. Источники для истории ... – С. 328-329.

⁴¹ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 214. – Арк. 51-58.

⁴² Эварницкий Д. И. Источники для истории ... – С. 634-635.

Мазепи, так і при вивченні української торгівлі в добу, яку часто пов'язують з його іменем.

V'yacheslav Stanislavs'kyi

On Ivan Mazepa care towards the Ukrainian trade

In the article there is a new data on the development of Ukrainian trade, which the first time entered into scientific use. It was in Ivan Mazepa's letters being kept in Russian Archive of Ancient Acts. The basic attention in article is paid to hetman government in the field of international trade.

УДК 94(477.7)“16”

Дмитро Сень

**“НАМ ТУТ НА РЕКЕ АГРАХАНИ ЖИТЬ НЕ ТЕСНО...”:
ІЗ ІСТОРІЇ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ ОСВОЄННЯ ДОНСЬКИМ
КОЗАЦТВОМ ПІВНІЧНОГО КАВКАЗУ в кінці XVII ст.**

У статті розглянуто проблему переходу частини російського козацтва під гаслами збереження “старої віри” в підданство мусульманських володарів Північного Кавказу та Криму наприкінці XVII ст. З'ясовано долю “аграханських козаків” та вплив даної проблеми на міжнародну ситуацію.

Слова ці, звернені до донських козаків, містилися в “прелестном письме”, написаному на Північно-Східному Кавказі на початку 1690-х рр. донськими козаками, адресованому донським же козакам. Як таке могло статися і які події привели донців до рішення залишити Дон, після чого багато хто більше туди ніколи не повернеться? Витоки цієї драми - в другій половині XVII ст. - переломному етапі в історії донського козацтва.

Хресне цілування (присяга), дане донцями в 1671 р. московському государю завдало могутнього удару по тих правах Війська Донського, які були здобуті козаками у важкій боротьбі за виживання в Полі. Не дивлячись на збереження Військом внутрішньої автономії, як вважають деякі вчені, воно все ж таки було включено до складу Російської держави⁴³, яка, звичайно, не збиралася відмовлятися від подальшого зміцнення своїх позицій в землях “козацького присуду”.

Відзначимо, що за перших Романових козаки уперто відмовлялись цілувати хрест, апелюючи до практики часів “як зачався Дон козацькими головами”. Цікаво, як вони мотивували свою відмову присягати О. Романову в 1645 г.: “Козаки-ж не можуть примусити по-християнськи” присягати донців, серед яких є багато нехристиян і більшість яких народилася від басурманок”⁴⁴. Якщо навіть мотивацію відмови визнати за лукавство з боку козаків, то,

⁴³ Мининков Н.А. Основы взаимоотношений Русского государства и донского казачества в XVI – начале XVIII вв. //Казачество России: прошлое и настоящее: Сб. науч. ст. – Ростов на Дону, 2006. – Вып.1. – С.33.

⁴⁴ Томсинский С.Г. Очерки истории феодально-крепостнической России. – М.:Л., 1934. – С.137.